

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР
*Науково-методичний кабінет заочної освіти при
Київському ордена Леніна державному університеті ім. Т. Г. Шевченка*

Ю. О. КАРПЕНКО

УЧБОВО-МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ З
КУРСУ ІСТОРИЧНОЇ ГРАМАТИКИ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ВИДАВНИЦТВО КИЇВСЬКОГО **УНІВЕРСИТЕТУ** 1960

Історична граматики української мови вивчає той значний шлях, що його пройшла в своєму розвитку мова українського народу, розкриває процеси і закономірності, які привели до сформування системи сучасної української мови, і зокрема літературної, встановлює походження української мови від спільного кореня з братніми російською та білоруською мовами — від давньоруської мови. Без знання історичної граматики неможливе глибоке розуміння особливостей та закономірностей сучасної мови. Викладаючи мову в школі, вчитель зможе давати історичні пояснення мовних явищ лише при умові, якщо оволодіє курсом історичної граматики.

Таким чином, історична граматики української мови посідає важливе місце серед інших дисциплін у циклі українського мовознавства. Зважаючи на цей факт, як і на відносну важкість вивчення історичної граматики, треба відвести багато часу та уваги на опанування цього курсу. Зокрема слід прочитати всю літературу, що рекомендується як обов'язкова, і законспектувати її. Так само слід виконати практичні вправи, які подаються у даних вказівках. Це допоможе оживити, побачити в дії ті знання з історичної граматики, що будуть одержані внаслідок опрацювання рекомендованої літератури.

Розпочинати самостійне вивчення історичної граматики української мови треба з уважного ознайомлення з програмою курсу. Це дасть змогу усвідомити зміст і обсяг даного курсу в цілому. Після цього треба опрацювати теоретичні положення марксизму-ленінізму про мову та її історію, записавши в зошит висловлювання К. Маркса, Ф. Енгельса та В. І. Леніна про мову. Ці положення слід не просто завчити, а глибоко зрозуміти, оскільки вони являють собою методологічну основу кур-

су історичної граматики. Лише за цих умов стануть ясними завдання курсу історичної граматики і буде можливо цілеспрямовано та систематично опрацювати цей курс розділ за розділом.

До курсу історичної граматики належить історична фонетика, історична морфологія та історичний синтаксис. У діючій нині програмі історія лексики окремим розділом не виділяється, тому це питання не висвітлюється у даних вказівках.

Підручниками історична граматика української мови забезпечена явно недостатньо. Існує, власне, лише один досить повний і складений відповідно до вимог програми підручник — *О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко, І. Й. Тараненко, Історична граматика української мови* (вид-во «Радянська школа», К., 1957). Цей підручник і повинен стати основним у роботі над курсом. Нижче він буде іменуватись основним підручником. Перед тим, як розпочати опрацювання цього підручника, познайомтеся з розгорнутою рецензією на нього, що написана М. Ф. Наконечним і вміщена у журналі «Українська мова в школі», № 5, стор. 84—92.

Ряд тем у цьому підручнику розроблено недостатньо, з синтаксису подається лише стислий огляд історії найважливіших явищ. Тому при опрацюванні курсу історичної граматики української мови обов'язково слід звернутися і до іншої рекомендованої літератури.

Цінною і важливою є монографія — *Л. А. Булаховський, Питання походження української мови* (вид-во АН УРСР, К., 1956). Розділи цієї роботи рекомендуватимуться для обов'язкового опрацювання нижче, при розгляді відповідного програмового матеріалу. Бажано опрацювати серію статей Л. А. Булаховського «З історичних коментаріїв до української мови», що друкувалася в різних виданнях (див. далі).

Багато матеріалу зосереджено в працях О. О. Шахматова «Короткий нарис історії української мови» та А. Ю. Кримського «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася», що видані в одній книзі: О. Шахматов, А. Кримський, «Нариси з історії української мови та хрестоматія» (вид-во АН УРСР, К., 1924; перше видання — у 1922 р.). Однак користуватися цією книгою можна лише обережно, критично, оскільки чимало її

тверджень вже застаріли, а робота А. Ю. Кримського містить до того ж і методологічні помилки. Ще в більшій мірі тепер застаріла дуже цінна у свій час праця П. Г. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (К., 1875).

Стислим і недосить повним є короткий нарис Ф. П. Медведєва «Історична граматики української мови», ч. I (Хрк., 1955), де викладено вступні теми, розділи «Фонетика» та «Морфологія». Питанням морфології присвячений посібник С. П. Бєвзенка «Нариси з історичної граматики української мови. Морфологія» (К., 1953).

Недостатність учбової літератури з історичної граматики української мови до певної міри надолжується наявністю цілого ряду підручників із історичної граматики російської мови. Оскільки українська мова, як і російська, походить з давньоруської, давніші мовні явища були спільними для цих двох мов і в однаковій мірі розглядаються в курсах їх історичних граматик. Серед дожовтневої літератури з історичної граматики російської мови слід відзначити працю О. І. Соболевського «Лекции по истории русского языка», вид. 4 (1907).

З новішої, радянської літератури з історичної граматики російської мови рекомендується:

Л. Б. Я к у б и н с к и й, История древнерусского языка, Учпедгиз, М., 1953 (з передмовою В. В. Виноградова) ;

Л. А. Булаховский, Курс русского литературного языка, т. II (Исторический комментарий), изд-во «Радянська школа», К., 1953;

П. С. Кузнецов, Историческая грамматика русского языка. Морфология, изд-во МГУ. М., 1953;

П. Я. Ч е р н ы Х, Историческая грамматика русского языка, изд. II, Учпедгиз, М., 1954;

И. В. Устинов, Очерки по русскому языку, ч. I, Историческая грамматика русского языка, М., 1959;

Т. П. Л о м т е в, Очерки по историческому синтаксису русского языка, изд-во МГУ, М., 1956.

Крім того, існує чимало наукових досліджень з окремих питань історичної граматики української мови. Частина їх наводиться нижче. З них обов'язково треба прочитати лише ті, що виділені курсивом, але дуже бажано ознайомитись і з іншими.

Вивчати розділи курсу історичної граматики найдо-

цільніше так. Опрацювавши спочатку відповідний розділ підручника О. П. Безпалька та ін., прочитайте і законспекуйте обов'язкову літературу, рекомендовану до цього розділу у даних вказівках, потім ознайомтесь з додатковою літературою і, нарешті, виконайте практичні вправи та дайте відповідь на запитання для самоперевірки, які подаються в кожному розділі. Тексти для вправ можна знайти у посібниках:

С. П. Обнорский, С. Г. Бархударов, Хрестоматія по истории русского языка, ч. I, изд. II, М., 1952;

О. І. Білецький, Хрестоматія давньої української літератури, вид. II, К., 1952;

О. Шахматов, А. Кримський, Нариси з історії української мови та хрестоматія, вид. II, К., 1924;

А. А. Москаленко, Хрестоматія з історії української літературної мови, К., 1954.

З цих праць найкраще користуватися хрестоматією С. П. Обнорського та С. Г. Бархударова. Хрестоматією О. І. Білецького можна користуватися лише при виконанні практичних завдань до розділу «Синтаксис», бо тексти в ній видані з рядом спрощень і неточностей, що робить її непридатною для фонетичного та морфологічного аналізу. У двох останніх з названих вище хрестоматій добір текстів порівняно невеликий.

Виконуючи практичні завдання, слід користуватися також посібником — *О. Я. Безпалько, О. М. Маштабей, Б. А. Шарпило, Збірник вправ з історичної граматики української мови*, К., 1958.

I. ВСТУП

1. Зв'язки історичної граматики з мовознавчими та іншими дисциплінами

2.

Історична граматика української мови щільно пов'язана з курсом історії української літературної мови. Ці дві дисципліни складають єдиний курс історії української мови. Різниця між ними полягає передусім у предметі вивчення. Якщо історична граматика вивчає розвиток *загальнонародної* мови, мови народу, то історія, літературної мови займається становленням та розвитком лише однієї з форм загальнонародної мови, вищої її форми — *літературної* мови.

Історична граматика пов'язана з курсом сучасної літературної мови, постачаючи матеріал для історичного коментування явищ, що розглядаються в цьому курсі. Матеріали курсу старослов'янської мови, найраніше серед усіх слов'янських зафіксованої на письмі, допоможуть краще усвідомити цілий ряд фактів самої історичної граматики української мови. Це ж стосується і курсу діалектології. Сучасні діалекти зберегли чимало архаїчних мовних явищ, втрачених літературною мовою. Явища ці нерідко проливають світло на факти історичної граматики, яка в свою чергу допомагає діалектологам пояснити їх.

Історична граматика пов'язана з немовознавчими дисциплінами і перш за все — з історією народу. Лише знаючи історію народу, ми можемо зрозуміти, наприклад, чому сформувалась єдина давньоруська мова і чому пізніше вона розпалася на три східнослов'янських мови. Про цей зв'язок слід пам'ятати протягом роботи над

усім курсом історичної граматики. Даний зв'язок, звичайно, зовсім не означає, що будь-який мовний процес, скажімо перехід **ѣ** в **і** або занепад аориста, має причиною якусь подію в житті народу. Ні, мова розвивається за своїми внутрішніми законами, але корені багатьох найістотніших внутрішніх законів розвитку мови лежать за межами мовної системи.

Історична граматика пов'язана також з історією матеріальної культури (археологією), етнографією, історією літератури і письменства взагалі.

Про зв'язок історичної граматики з іншими гуманітарними науками можна прочитати в книзі І. В. Устинова «Очерки по русскому языку, ч. I, Историческая грамматика русского языка», М., 1959 (§ 2, стор. 6 — 11). Див. ще статтю М. К. Бойчука «Елементи історизму у викладанні української мови» (журн. «Українська мова в школі», 1951, № 1).

2. Джерела історичного вивчення української мови

Основних джерел є два — історичні пам'ятки та сучасна мова, в тому числі — діалекти. Їх дані добре доповнюються одні одними, оскільки живу мову можна точно зафіксувати, але це — мова сучасна, історичні пам'ятки постачають записи давніх текстів, але ці записи — неточні. Їх неточність пояснюється двома причинами: 1) для давньоруської та староукраїнської мов, як і для інших літературних, була характерна певна невідповідність між буквою і звуком, між написанням та вимовою; вчені мають від минулих віків у пам'ятках *букви, написання*, з яких треба встановити *звуки, вимову*; 2) у писемній мові нерідко за традицією може вживатися те, що в живій уже зникло, і навпаки — нові явища, що з'являються у живій мові, не завжди зразу ж потрапляють у писемну мову. Так, ще І. Вишенський (кінець XVI—початок XVII ст.) і навіть Г. Граб'янка (початок XVIII ст.) вживали в своїх творах форми аориста, хоч у живій мові вони зникли ще в давньоруський період.

Докладний опис давньоруських пам'яток міститься, крім основного підручника, у книзі П. Я. Черниха «Историческая грамматика русского языка», М., 1954 (§§ 5—8, стор. 23—36).. Там же у § 7 подані цікаві відомості про способи писання в давнину. Для ширшого вивчення пи-

тання див. працю П. В. Владимірова «Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII вв.» (К., 1890).

Матеріал, одержаний з пам'яток та сучасної мови, вивчається *порівняльно-історичним методом*, шляхом співставлення його з фактами споріднених мов, передусім східнослов'янських і взагалі слов'янських. Будучи *методом* побудови історичної граматики, порівняльно-історичне вивчення мови є одночасно новим дуже важливим її *джерелом*.

З літератури до питання вивчення джерел історії мови рекомендується така:

Л. А. Булаховський, Порівняльно-історичний метод і вивчення слов'янських мов..., «Мовознавство». К., т. X, 1952. Ця стаття була надрукована також в «Известиях АН СССР, Отделение литературы и языка», 1951, т. X, вил. 4 та у «Віснику АН УРСР», 1951, № 6.

П. С. Кузнецов, Вопросы сравнительно-исторического изучения славянских языков, журн. «Вопросы языкознания», 1952, № 5.

О. С. Мельничук, Порівняльно-історичний метод у мовознавстві, журн. «Українська мова в школі», 1951, № 1.

З ширших досліджень:

Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков, М., 1956 (рекомендується ознайомитись з главою цього дослідження, стор. 5—52).

А. Мейе, Сравнительный метод в историческом языкознании, М., 1954.

Для доповнення та уточнення вказаних джерел історії мови залучаються й інші: слова, запозичені давньоруською мовою з інших мов та іншими мовами — з давньоруської, а також топоніміка й ономастика. З літератури про ці джерела рекомендується:

К. К. Цілуйко, Основні питання розвитку української топоніміки в повоєнний період, зб. «Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років», К., 1957.

Уяву про значення запозичених слів для вивчення історії мови, зокрема історичної фонетики, можна мати, наприклад, з роботи А. І. Яцимирського «Судьба славянских носовых в словах, заимствованных румынами», «Сборник учеников и почитателей акад. А. И. Соболев-

ского», СПб., 1904 (і окр. відбиток), а про значення ономастики — хоча б із замітки І. О. Варченка «Правопис і походження імені *Степан* в українській і російській мовах», журн. «Українська мова в школі», 1959, № 3, а також з статті М. С. Чубача «Походження і значення наших власних імен», журн. «Українська мова в школі», 1958. № 3.

3. Походження давньоруської мови

Давньоруська мова виділилась із спільнослов'янської в процесі розпаду останньої на різні слов'янські мови не пізніше VI ст. За тривалий період свого існування вона зазнала чималих змін, що значно відрізняли її, особливо в фонетиці, від південнослов'янських та західнослов'янських мов. Давньоруська мова існувала як єдина, при наявності всередині неї, звичайно, повних діалектних відмінностей — спочатку племінних, а згодом — територіальних.

Опрацюйте розділ VII (*До питання про мову стародавнього Києва та Київщини*) праці Л. А. Булаховського «Питання походження української мови». Увесь комплекс питань, зв'язаних із виникненням давньоруської мови, широко висвітлений у дослідженні О. О. Шахматова «Введение в курс истории русского языка, ч. 1, Исторический процесс образования русских племен і народностей», Пгр., 1916.

Літературна ж давньоруська мова з'явилась значно пізніше. До недавнього часу вважалося, що найдавнішою літературною мовою на Русі була старослов'янська, засвоєна від південних слов'ян. С. П. Обнорський у своїх працях «Русская Правда как памятник русского литературного языка» (журн. «Известия АН СССР», серія VII, Отделение общественных наук, 1934, № 10), «Очерки по истории русского литературного языка старшего периода», М.—Л., 1946, висловив думку про самобутнє виникнення давньоруської літературної мови. Цю думку прийняла більшість радянських мовознавців. Зокрема, її дотримується П. Я. Черних у своїх працях «Язык и письмо» (у кн. «История культуры древней Руси», т. 2, 1951), «Происхождение русского литературного языка и письма», М., 1950 та ін. Теорія С. П. Обнорського приймається не всіма сучасними радянськими мо-

вознавцями — див. статтю В. Д. Левіна «Новые книги по истории русского и украинского литературных языков», журн. «Вопросы языкознания», 1959, № 3.

4. Походження української мови

Єдина давньоруська мова існувала до початку XIV ст. Вже в XIII ст. вона мала дуже значну діалектну диференціацію і в другій половині цього століття та на початку наступного розпалась на три окремих східнослов'янських мови — російську, українську та білоруську. Слід добре розібратися у історичних причинах цього розпаду — вони були переважно внутрішнього порядку (занепад Київської держави, посилення окремих феодальних князівств, відсутність тісних економічних зв'язків різних територій та ін.), а не зовнішнього (монголо-татарська навала, загарбання південно-західних руських земель Литвою та іншими державами).

Виникнення української мови добре висвітлюється в роботі Л. А. Булаховського «Питання походження української мови» (К., 1956). При опрацюванні даної теми слід прочитати і законспектувати розділи V (*Майбутні українські риса в староруських пам'ятках*) та XI (*Критичний огляд найважливіших теорій розгалуження східнослов'янської мовної єдності*) названої праці. Можна назвати ще статтю Т. Лера-Сплавінського «Początki języka ukraińskiego», вміщену в книзі: Т. Lehr-Splawinski, P. Zwoliński, S. Hrabec, «Dzieje języka ukraińskiego w zagysie», Варшава, 1956, стор. 5—25.

У мовознавчій літературі буржуазно-націоналістичного напрямку висловлювалась хибна, антинаукова думка, що українська мова існує з давніх-давен, ще з IX ст. чи навіть раніше, виділившись зразу з спільнослов'янської.

Що ж до літературної староукраїнської мови, то вона з'явилась як пряме продовження давньоруської літературної мови, лише поступово насичуючись елементами живої української мови — переважно з південно-західним діалектним забарвленням. Діалектною основою *нової* української літературної мови (існує з кінці XVIII — початку XIX ст.) стали середньонадніпрянські говірки південно-східного наріччя української мови.

5. Місце української мови серед інших слов'янських мов

Ця тема висвітлена в VII, IX, X розділах «Питань походження української мови» Л. А. Булаховського та в попередніх його працях: «Українська мова серед інших слов'янських» (журн. «Українська література», 1942, № 5—6); «Виникнення української мови та її положення серед інших слов'янських», К., 1948.

6. Періодизація історії української мови

Історію мови поділяють на два великих періоди: 1) до появи писаних пам'яток (тобто фактично до XI ст.) і 2) після їх появи. Кожен з цих періодів ділиться на два менших: перший — на а) явища спільнослов'янські та б) явища давньоруські; другий — на а) явища давньоруські та б) явища українські.

Для історії літературної мови, яка охоплює, звичайно, лише добу після появи писаних пам'яток, потрібна більш детальна періодизація. Див. про це в журн. «Українська мова в школі» статті П. П. Плюща (1951, № 4), П. Д. Тимошенка (1958, № 6), А. А. Москаленка (1959, № 1), М. А. Жовтобрюха (1959, № 2), М. К. Бойчука (1959, № 4), І. С. Грицютенка (1959, № 6).

7. Походження слов'янського письма

Про походження слов'янського письма існує дуже багато літератури, з новішої:

П. Я. Черных, Происхождение русского литературного языка и письма, М., 1950;

А. С. Львов, К вопросу о происхождении русской письменности, журн. «Русский язык в школе», 1951, № 6.

Е. Георгиев, Славянская письменность до Кирилла и Мефодия, Софія, 1952 (книга ця видана в Болгарії російською мовою);

Е. Э. Ганетрем, К вопросу о происхождении глаголической азбуки, Труды отдела др.-рус. лит.-ры Ин-та лит.-ры АН СССР, т. IX, М. — Л., 1953.

Г. И. Коляда, К вопросу о возникновении русской письменности, Ученые записки Сталинабадского гос. пед-ин-та им. Т. Шевченко, вып. 3, 1953;

Н. А. Константинов, Черноморские, загадочные

знаки и глаголица, Ученые записки Ленинградского гос. ун-та. № 197, вып. 23, 1957.

Обов'язково треба прочитати розділ «Происхождение письменности у славян» підручника Л. П. Якубинського «История древнерусского языка», М., 1953, (с.тор. 71—86). Можна порекомендувати також відповідні розділи підручників П. Черних та І. Устинова.

Вивчаючи це складне питання, не змішуйте дві проблеми: «Виникнення письма у слов'ян» і «Поява письма у східних слов'ян». Зверніть увагу на факти, що свідчать про появу на Русі первинного письма, а також і азбучного, задовго до прийняття християнства і навіть до діяльності Кирила та Мефодія.

8. Історія розробки історичної граматики української мови

Щоб добре підготувати це питання, слід прочитати статтю С. П. Левченка «Розвиток досліджень з історичної граматики української мови після Жовтневої революції», що вміщена в книзі «Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років», К., 1957. Рекомендується також ознайомитись з роботами В. І. Борковського «Вклад російських учених в українське мовознавство» («Мовознавство», т. XIII, К., 1955); Л. А. Булаховського «О. О. Потебня — великий мовознавець нашої Батьківщини» (журн. «Українська мова в школі». 1951, № 5); П. Д. Тимошенка «О. О. Шахматов українська мова» (там же, 1956. № 4); В. С. Ващенко «П. Г. Житецький» (там же, 1952, №6); В. С. Ващенко «Праці Аг. Кримського з українського мовознавства» (там же, 1959, № 3).

ВПРАВИ

1. Прочитайте давньоруську грамоту князя Мстислава Володимировича біля 1130 року (вона є в хрестоматіях С. Обнорського та С. Бархударова, стор. 33, і А. Москаленка, стор. 8-9). Випишіть у свій зошит відбиті у цій пам'ятці фонетичні риси давньоруської мови, що відрізняли її від інших слов'янських мов. Спробуйте встановити такі риси і в морфології та лексиці. Назовіть риси української мови, що відрізняють її від інших східнослов'янських мов. Які з них наявні в поезії Т. Г. Шевченка «Заповіт»? На матеріалі цього ж твору визначте мовні риси, спільні з російською та бі-

лоруською мовами, — риси, що вказують на приналежність української мови до східнослов'янських.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. З якими мовознавчими дисциплінами зв'язаний курс історичної граматики? У чому полягає цей зв'язок?

2. Як виявляється зв'язок історичної граматики з історією народу?

3. Що дають для історичної граматики української мови сучасні українські діалекти?

4. Назвіть пам'ятки давньоруської мови, що датуються XI ст. Те ж — для XII ст.

5. Що таке порівняльно-історичний метод? Чому без цього методу неможлива побудова курсу історичної граматики української мови?

6. Як виникла мова давньоруської народності?

7. Розкажіть про походження давньоруської літературної мови.

8. Як і коли виникла українська мова?

9. Яка з двох давніх слов'янських азбук з'явилась раніше? Наведіть докази.

10. Хто з вітчизняних мовознавців брав активну участь у розробці історичної граматики української мови? Перелічіть відповідні дослідження.

II. ФОНЕТИКА

У цьому розділі вивчається багато різноманітних звукових змін, що відбувалися в різні періоди. Для вивчення цих явищ недосить просто механічного заучування — такий шлях опрацювання матеріалу був би дуже важким і малоефективним. З метою кращого і глибшого засвоєння курсу слід добре усвідомити поняття системності мови. У фонетиці мовна система проявляється особливо чітко. Звуки мови — це не просто сукупність, сума, а єдина стійка система, яка відповідним чином реагує на різні мовні явища, пристосовуючись до них і пристосовуючи їх до себе. Поняття про системність мови стає дуже корисним і в методичному відношенні: мовні явища виявляються зв'язаними одне з одним, що полегшує їх вивчення.

Слід пам'ятати і про другий суттєвий фактор, який також полегшує вивчення історичної фонетики: переважна більшість

фонетичних процесів, що відбулися до появи писаних пам'яток, групується навколо так званої тенденції до зростаючої звучності (інакше — закону відкритих складів) і пояснюється дією цієї тенденції. Так само значна кількість процесів, що діяли після появи писаних пам'яток, теж пов'язується з одним явищем — на цей раз із занепадом зредукованих.

1. Система звуків давньоруської мови

Система звуків давньоруської мови значно відрізнялась від того стану, що його маємо в сучасній українській мові і так само — в сучасній російській чи білоруській. Серед голосних найістотношою особливістю була наявність специфічних фонем: **ж** (о носове), **л** (е носове), **ь, ъ** (надкороткі зредуковані голосні; існували також напружені зредуковані **и, ы**) та **ѣ** (цією буквою, найімовірніше, позначався в давньоруській мові дифтонг **іе**). Треба добре розібратися в звукових якостях цих фонем, потренуватися у їх вимові. Не плутайте звучання цих фонем з *назвами букв*, якими вони позначались (юс великий, юс малий, йор, ер, ять). Важливою особливістю давньоруського вокалізму було й те, що голосні розрізнялися не лише якісно, а й кількісно — своєю довготою чи короткістю.

Система приголосних у давньоруській мові періоду до появи писаних пам'яток відрізнялась від сучасного стану менше, але теж мала помітні особливості. Найголовніші з них: напівм'якість приголосних (крім шиплячих) перед голосними переднього ряду **е, и, ъ, л, ѣ**, властивість приголосних **р** та **л** ставати в певних умовах голосними звуками, відсутність звука **ф**, проривна вимова звука **г**.

Для фонетичної структури слів у давньоруській мові характерною була наявність лише відкритих складів. Закритих складів, що кінчалися б на приголосний, у давньоруській мові зовсім не було, хоч існувало кілька службових слів, які мали кінцевий приголосний.

Наголос у давньоруській мові в найдавніші періоди її існування був *музикально-динамічним*, тобто характеризувався не стільки посиленням голосу, скільки підвищенням тону, висоти голосу. Існувало кілька типів наголосу — інтонацій. Пізніше, але ще до появи писаних

пам'яток, наголос став просто *динамічним*, силовим, як це маємо і в сучасних східнослов'янських мовах.

Давньоруська звукова система досить докладно описана в підручнику О. Безпалька, М. Бойчука та ін., але там немає розділу про наголос, тому треба прочитати відповідне місце російського підручника П. Черних (стор. 76—77).

Детальний опис найдавнішої слов'янської системи наголошення є в праці О. О. Шахматова «Очерк древнейшего периода истории русского языка», Пгр., 1915 (гл IV — «Количество и ударение»). Для вивчення історії слов'янського наголосу багато зробив Л. А. Булаховський. Щоб поглибити свої знання з цього складного питання, можна прочитати такі його роботи: «Порівняльно-історичні розвідки в ділянці українського наголосу» («Мовознавство», № 7, 1936; № 11, 1937; «Наукові записки Інституту мовознавства», т. I, 1941); «З історичних коментаріїв до українського наголосу» («Наукові записки Львівського педінституту», т. I, вип. I, 1946); «Порівняльно-історичні коментарії до українського наголосу» («Наукові записки Київського держуніверситету», т. XI, вип. IX, 1952); «Восточнославянское ударение в сравнительно-историческом освещении» (там же, т. XIV, вип. 11, 1955).

Тему «Система звуків давньоруської мови» треба опрацювати дуже детально і ґрунтовно — після цього буде легко розібратися в матеріалі наступних розділів.

2. Відбиття спільнослов'янських фонетичних процесів

Сюди належать питання про пом'якшення (палаталізацію) **г, к, х**, зміни сполучень приголосних з **й** та розвиток інших давніх груп приголосних.

Вивчаючи перше з названих питань, студенти повинні добре розібратися у *причинах* трьох перехідних пом'якшень задньоязичних приголосних. Тоді стане ясною і їх послідовність, відносна хронологія цих процесів.

Перше і друге пом'якшення задньоязичних розділені в часі процесом монофтонгізації дифтонгів, пов'язаним з дією закону відкритих складів. Прочитайте виклад цього питання в цікавій книзі «Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков», М., 1956, стор. 136—141.

Якщо перше пом'якшення відносять на час ще до

нашої ери, то друге датується Т. Лером-Сплавінським II — III століттям н. е. (див. його працю «Próba datowania tzw. II palatalizacji w języku prasłowiańskim», зб. «Studia z filologii polskiej i słowiańskiej» т. I, 1954). З літератури питання можна порекомендувати ще статтю С. П. Обнорського «Общеславянское смягчение **к** и готские заимствования» (Известия Отделения русского языка и словесности АН, 1914, т. XIX, кн. 4).

У давньоруській мові не існувало жодного сполучення приголосних з **й**. Усі такі сполучення ще раніше, у спільнослов'янський період зазнали асимілятивних змін, внаслідок яких той приголосний чи група приголосних, що стояли перед **й**, більш або менш істотно змінили свою якість, а сам **й** зовсім зник, своєрідно «розчиняючись» у попередніх приголосних. Вивчаючи ці процеси, складіть таблицю змін сполучень різних приголосних з **й**.

Слід пам'ятати, що ці зміни відбувалися ще до появи окремих слов'янських мов. Щоправда в деяких випадках наслідки змін сполучень приголосних з **й** у різних слов'янських мовах виявилися різними. Це зокрема стосується розвитку сполучень **тй**, **дй**, іпор. давнє **сѣтъѣа*, **медѣа*, що з нього з'явилося давньоруське *сѣѣча*, *межа*, старослов'янське *сѣѣца* (*сѣѣита*), *межда*, польське *świeca*, *miedza*. У цих випадках маємо справу із складними процесами: сполучення приголосних з **й** змінилися в спільнослов'янській мові в інші звукосполуки, а ці останні вже після появи окремих слов'янських мов розвинулися далі, вже по-різному в різних мовах.

Сполучення **тл**, **дл**: у східнослов'янських та південнослов'янських мовах спростились у **л**, а в західнослов'янських мовах залишалися без змін, пор. давньоруське і старослов'янське *мыло*, *плела*, але польське *mydło*, *plotła*. У даному випадку сучасні слов'янські мови, ймовірно, відбивають діалектну розбіжність ще спільнослов'янського періоду.

Відбиттям спільнослов'янських і навіть спільноіндоєвропейських явищ є й чимало чергувань голосних, з якими ви познайомитесь, прочитавши статтю М. А. Жовтобрюха «Історичні чергування голосних в українській мові», журн. «Українська мова в школі», 1956, №5. Але слід пам'ятати, що цілий ряд чергувань голосних з'явився пізніше, у давньоруську та староукраїнську добу. Матеріали цього розділу, як і наступного, в однаковій

мірі розглядаються в курсах історичної граматики і української і російської мов. Тому тут можна користуватися й російськими підручниками Л. П. Якубинського, І. В. Установова, П. Я. Черниха (в останній роботі викладені не всі питання цієї теми).

3. Давньоруські фонетичні процеси (до появи писаних пам'яток)

Найважливішими явищами цього періоду були деназалізація носових голосних та розвиток повноголосся. Тут вивчаються також процеси ствердіння (точніше — веляризації) **л**, зміни сполучень **ор**, **ол** на початку слова перед приголосними, переходу початкового **йе** в **о** та деякі ін.

Носові голосні з'явились у спільнослов'янській мові внаслідок дії закону відкритих складів із сполучень голосних з носовими приголосними, що закривали склад. У давньоруській мові, як і в більшості інших слов'янських, вони деназалізувалися, тобто втратили носову вимову, стали ротовими, «чистими» голосними. Вивчаючи це явище, треба звернути увагу на те, що даний процес включав у себе не лише втрату голосними **ѣ** та **є** носової вимови, а й зрушення щодо місця їх ротової артикуляції. Саме тому наслідком деназалізації носових були голосні **у** та **а** з попередньою м'якістю, а не **о** та **е**. Ще до деназалізації **ѣ** звузилось, ставши носовим **ю**, а **є** навпаки, розкрилось, ставши носовим широким **ѣ** (**а**).

Зверніть увагу на те, як встановлюється час деназалізації носових голосних. Першорядне значення тут має аналіз запозичених слів та записів давньоруських слів іноземними авторами (Географ Баварський, Костянтин Багрянородний).

У давньоруських текстах при читанні може зустрінутись і буква **ѡ**, і, рідше, буква **ѣ**. Їх не треба вважати носовими звуками. Це — букви, які за традицією вживалися й далі, але вимовлялись відповідно як **а** (давніше — **ѡ**) з попередньою м'якістю та **у**.

Питання про носові голосні висвітлюється, крім підручників, у статті Г. І. Коляди «К вопросу о носовых гласных в древнерусском языке», Труды Среднеазиатского госуниверситета им. В. И. Ленина, вып. 69, кн. 8, Ташкент, 1955. Важливе спеціальне питання розглядається Л. Л. Васильєвим у статті

«С каким звуком могла ассоциироваться буква нейотированный юс малый (л) в сознании писцов некоторых древнейших русских рукописей», журн. «Русский филологический вестник», г. 69, кн. I, Варшава, 1913.

Причиною появи повноголосся, як і носових голосних, був закон відкритих складів, але з'явилося повноголосся, на відміну від носових голосних, уже в давньоруській мові, і тому воно відрізняє східнослов'янські мови від інших слов'янських. Сполучення **ор, ер, ол, ел**, що стояли між приголосними, перетворилися внаслідок розвитку повноголосся в **оро, ере, оло** та **ело** (останнє маємо лише в тому випадку, коли перед **ел** стояв палаталізований приголосний): *горхъ > горохъ, *брегъ > берегъ, *холдъ > холодъ, *мелко > *молко > молоко, шелмъ > шеломъ.

Повноголосся — одне з найпізніших фонетичних явищ часів до появи писаних пам'яток. Ще в середині X ст. Костянтин Багрянородний не відбив його у своїх записах давньоруських топонімічних та етнічних назв. У найдавнішніх же пам'ятках (середина XI ст.) повноголосся вже наявне, хоч другий його голосний ще не набув нормальної довготи, про що свідчила поведінка цього голосного під час занепаду зредукованих (за винятком положення під новоакутовою інтонацією, він не переходив в і).

Зверніть увагу на відповідники східнослов'янського повноголосся в інших слов'янських мовах: там теж закритий склад був усунений, але іншим шляхом.

Розберіться в сутності, механізмі розвитку повноголосся. Якість другого голосного повноголосся (**о** чи **е**) залежала не від якості першого голосного, а від твердості чи м'якості вокалізованого приголосного: після м'якого приголосного розвивався голосний **е**, а після твердого — **о**. Саме цим пояснюється існування форми **ело** з різними голосними.

Справа в тому, що звук **л** ще до появи повноголосся у позиції перед приголосними ствердів. Твердість (веляризація) його була настільки сильною, що впливала на попередній голосний: сполучення **ел** перетворилось на **ол**. Саме тому з давнього * *мелко* розвинулась форма *молоко* тощо. Так само **ьл** перетворилось на **ъл**. Але **ел** залишилось без змін, якщо перед ним стояв шиплячий приголосний, оскільки шиплячі звуки в давньоруській

мові були за своїм походженням завжди м'якими. Проте звук л був твердим, звичайно, і в цій позиції — тому при розвитку повноголосся після нього з'явилося **о**, а не **е**.

З літератури: Л. І. Генсьорський, Спостереження над вживанням повноголосних і неповноголосних форм у Галицько-Волинському літописі, «Вопросы славянского языкознания», кн. 4, Львів, 1955.

На початку слова сполучення **ор, ол** перед приголосним розвивалися інакше (надійних випадків **ер, ел** у цій позиції немає). Якщо початкові **ор, ол** мали довгий спадний наголос (циркумфлекс) або були ненаголошеними, вони перетворювались на **ро, ло**: *орзумь > розумь, *олдъка > лодъка. При довгому висхідному, наголосі (акут) ці сполучення переходили в **ра, ла**: *ормен- > рамено, *олнь > лань. Зверніть увагу на те, що і в даному разі наслідком процесу було перетворення закритих складів у відкриті.

Вивчаючи процес переходу початкового **йе** в **о**, що був характерним для давньоруської мови, зверніть особливу увагу на умови, у яких він міг відбуватись. Таких умов було дві: 1) в наступному складі мусив стояти голосний переднього ряду, але не **ь**; 2) наголос повинен був падати не далі другого складу від початку слова. Якщо хоч одна з цих умов була відсутня, перехід початково **йе** в **о** не відбувався.

4. Давньоруські фонетичні процеси (після появи писаних пам'яток)

Основним фонетичним явищем, що належить до цього періоду, є занепад зредукованих голосних **ъ** та **ь** та наслідки цього занепаду. Для правильного розуміння сутності даного явища треба передусім навчитися визначати сильну і слабку позицію зредукованих. Зробити не досить легко. *Слабкими* зредуковані були тоді, коли вони знаходилися: а) в кінці слова, б) всередині слова перед складом з голосним повного творення або з сильним зредукованим: домъ, съпати, жъньць. Сильні зредуковані стояли всередині слова: а) перед складом з слабким зредукованим, б) перед сонорними **л, р**, якщо це сполучення зредукованого з сонорним знаходилось між приголосними, в) під наголосом: жъньць, вълна, тьща. Сильні зредуковані стали голосними повного утворення: **ъ** > **о**, **ь** > **е**, а слабкі зовсім зникли.

Процес цей, будучи підготовлений попереднім розвитком мови, відбувся до другої половини XII ст. Внаслідок цього зредуковані **ъ** і **ь** занепали, вийшли з ужитку як окремі фонем мови: вони або злилися з старими фонемами відповідно **о** та **е**, або зовсім перестали вживатись.

Складний фонетичний розвиток привів в українській мові до появи голосного **и** на місці зредукованих **ъ** та **ь**, якщо вони стояли: а) в сильній позиції перед **й** (тобто були сильними напруженими зредукованими **ы, и**): шья (шья) > шия, новья (новья) > новий; б) в слабкій позиції після **р, л**: крѡвавъ > кривавий, бльщати > блищати.

Занепад зредукованих значно вплинув на всю фонетичну структуру мови. З'явилося багато закритих складів, що означало припинення дії закону відкритих складів. Відбулись численні спрощення та зміни в новоутворених групах приголосних. З'явилися так звані випадні і вставні **о** та **е**. Характерне для української мови чергування **о, е** з **і** теж має своєю вихідною причиною занепад зредукованих. Від занепаду зредукованих пішло і властиве українській мові асимілятивне подовження приголосних типу *зілля, життя*.

Усі ці процеси докладно описані в підручнику О. П. Безпалька та ін. При вивченні їх доцільно звернутись також до «Курсу сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського, т. I, К., 1951, стор. 154—156, 201—218, 240—268, 272—276 (автор розділу — М. Ф. Наконечний). Важливі уточнення в розумінні переходу **о** та **е** в **і** в новозакритих складах ви знайдете в роботах Л. А. Булаховського, зокрема в його праці «З історичних коментаріїв до української мови. Голосні повного утворення», надрукованій у «Наукових записках Київського держуніверситету», т. V, вип. I, 1946.

Зверніть увагу на те, що наслідки занепаду зредукованих пов'язані переважно з дією *слабких*, а не сильних зредукованих. Слабкі зредуковані зникли, проте в мові нічого не зникає безслідно: вони й залишили по собі виразні сліди.

З літератури про зредуковані голосні рекомендуються праці: В. Н. Сидоров, Редуцированные гласные **ъ** и **ь** в древнерусском языке, Труды Ин-та языкознания, т. II, М., 1953, стор. 199—219; Фалеев, О редуцированных гласных в древнерусском языке, зб. «Язык и литература», т. II, вип. I, Л., 1927, стор. 111 — 122.

5. Фонетичні процеси української мови

Тут розглядається розвиток фонетичних рис, що відрізняють українську мову від інших східнослов'янських. Частина цих процесів розпочалась, а окремі навіть завершилися ще до XIV ст., часу виникнення української мови. Вони були, таким чином, до XIV ст. діалектними рисами єдиної, ще давньоруської мови. Прочитайте про ці риси у V розділі («*Майбутні українські риси в староруських пам'яток до XIV ст.*») праці Л. А. Булаховського «Питання походження української мови», стор. 43—67.

Головніші явища, що розглядаються в цьому розділі, такі:

а) *Історія ѣ*. Буква **ѣ** у давньоруській мові позначала собою, очевидно, дифтонг **іе**. Пізніше він монофтонгізувався, тобто перетворився в звичайний голосний. Якість цього голосного залежала від вимови дифтонга **іе**. Якщо складовим його елементом був другий, то він перетворювався в **е**. Так було в російській та білоруській мовах. Якщо складовим був перший елемент, то дифтонг переходив у **і**. Так було в українській мові. Процес цей почав відбуватися ще в говірках староруської мови, але деякі говірки зберігали старий дифтонг значно довше. У частині північних говірок української мови ще й досі кажуть *died, lies* замість *dīd, līs*. Зверніть також увагу на те, як відрізняється в сучасній мові **і** з давнішого **ѣ** від **і з о** та **е**. Останнє виступає лише в закритих складах, тоді як перше не залежить від характеру складу.

б) *Ствердіння приголосних*. Давньоруські напів'які приголосні перед голосними **е** та **и** стверділи. Перед голосним **е** це відбулось, на думку Л. А. Булаховського, не пізніше XI—XII ст. Перед **и** — найімовірніше в XII — XIII ст. З літератури: О. Н. Савченко, Деякі звукові особливості староруських діалектів, журн. «Українська мова в школі», 1954, № 6; М. М. Пешак, Ствердіння шиплячих приголосних в українській мові, там же, 1958, № 3.

в) *Голосні «и» та «ы»* в українській мові злилися в одну фонему **и**. Це відбулось після ствердіння приголосних перед **и**. Про звукосполюки **гы, кы, хы**, що мали дещо особливий розвиток, див. М. М. Пешак, Розвиток

спільнослов'янських сполук **г, к, х з ы** на українському ґрунті, зб. «Дослідження з української мови», К., 1958.

У цьому розділі розглядається також перехід звука **е** після шиплячих та **й в о**, перехід в певних умовах **л в й** (на письмі — **в**) та деякі інші процеси. Окремо вивчається історія шиплячих і **ц** та історія губних **в і ф**.

При вивченні історичної фонетики завжди приділяйте належну увагу питанням хронології, тобто часу дії того чи іншого процесу. Це сприятиме кращому розумінню самих процесів. Українська мова існує від XIV ст. Але це зовсім не означає, що звукові риси, які тепер є специфічними для української мови (або для української та білоруської мов), з'явилися лише в XIV ст. або пізніше. Навпаки, більшість з них існувала ще до XIV ст., становлячи собою діалектну прикмету давньоруської мови.

Явище переходу **е в о** після шиплячих та **й** було властивим навіть усій давньоруській мові, а не окремим її діалектам. Пізніше це явище, добре збережене українською мовою, у російській втратилось, будучи затушованим іншими звуковими змінами. Це ж, мабуть, можна сказати і про білабальну вимову губного приголосного **в**. Ще від доби індоєвропейської єдності така вимога **в** була успадкована спільнослов'янською, а від неї й давньоруською мовою. Зберігшися в українській та білоруській мовах, в російській мові вона пізніше замінилась лабіодентальною вимовою.

Опрацьовуючи розділ «Фонетика», корисно прочитати в серії статей Л. А. Булаховського «З історичних коментаріїв до української мови» розділи «Голосні повно го утворення» (Наукові записки Київського держуніверситету, т. V, вип. I, 1946, стор. 89—109) та «Протетичні приголосні» («Мовознавство», т. IX, 1951, стор. 61 — 64). Дуже корисно познайомитись із статтею того ж автора «Отражение так называемой новоакутовой интонации древнейшего славянского языка в восточнославянских» («Вопросы языкознания», 1958, № 2) та статтями І. І. Ковалика «Історія системи голосних фонем у староруській і українській мовах» («Питання українського мовознавства», кн. I, Львів, 1956) і «Назалізація і деназалізація приголосних у слов'янських мовах» («Вопросы славянского языкознания», кн. 3, Львів, 1953).

ВПРАВИ

1. Складіть, окремо для голосних і приголосних, таблицю походження всіх звуків сучасної української мови. Зразок:

Український звук	З якого давнього звука або сполучення звуків виник	П р и к л а д и
ж	1) г (перед голосним переднього ряду або й); 2) з+й; 3) д+й;	ложити < *логити, пор. лягти вожу < *возію, пор. возити ведмежа < *медвѣдѣа, пор. ведмідь

2. Виконайте вправи §§ 18, 23, 30, 36, 71 із «Збірника вправ з історичної граматики української мови» О. П. Безпалька, О. М. Маштабей, Б. А. Шарпила.

3. За поданими давніми спільнослов'янськими формами утворіть відповідні слова української мови, які розвинулися з цих форм. Поясніть, які фонетичні процеси і в якій послідовності при цьому відбулися. *Нозій, *козіа, *свѣтіа, *лико, *кустїь, *гълстїа, *воскіна, *ведль, *дерво, *солма, *пелнь, *їедьнь, *їединь, жньць, трьвога, рѣжа, весельїе, бѣчела, натгльп; І особа однини дієслів: *другїю, *хотїю, *ходїю, *ѣздїю, *робїю, *сѣпїю, *мълкїю.

4. Реконструйте за наведеними словами сучасної української мови їх давній спільнослов'янський вигляд. Яких фонетичних змін зазнало кожне з цих слів? *Мішок, друзі, ціна, князь, ноша, межа, грижа, сажа, ніч, сало, мило, плив* (минулий час), *борошно, молодий, молоко, шолом, жати* (у значеннях «зжинати» і «стискувати»), *осінь, мох, день, верба, жовтий, м'ясо, Київ, жонатий, білий, вовна*; І особа однини дієслів: *кришу, вірю, виджу, троцу, процу, ловлю, луплю*.

5. Зробіть фонетичний аналіз, тобто дайте характеристику звукового складу і відбитих фонетичних процесів у тексті післямови до Остромирового євангелія 1056 — 1057 рр. (вона вміщена в хрестоматії С. П. Обнорського та С. Г. Бархударова, ч. I, вид. II, стор. 14-16, а також у «Збірнику вправ» О. П. Безпалька та ін).

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Як можна відрізнити спільнослов'янські фонетичні процеси від давньоруських? Як відрізняються давньоруські (спільносхіднослов'янські) фонетичні процеси від українських?
2. Яких змін зазнала фонетична система сучасної української літературної мови порівняно з давньоруською фонетичною системою?
3. Перелічіть основні фонетичні процеси періоду до XI ст.
4. Назовіть фонетичні зміни, що датуються часом від XI ст. і пізніше.
5. Які фонетичні зміни відбулись у XIV ст. і пізніше?
6. Опишіть перебіг занепаду зредукованих.
7. Перелічіть усі явища, що їх викликав занепад зредукованих. Поясніть, як саме відбувалися усі звукові зміни, зв'язані із занепадом зредукованих.
8. Як розвинулася фонетична категорія твердості-м'якості приголосних, наявна в сучасній українській мові?
9. У чому полягає явище морфологізації фонетичних змін?

III. МОРФОЛОГІЯ

Морфологічна будова давньоруської мови зазнала багатьох змін і зрушень, доки на її базі витворилися морфологічні системи сучасних східнослов'янських мов. Вивчаючи історичну морфологію, треба за ряснотою фактів постаратися побачити основні тенденції, напрямки, що простежуються протягом усього розвитку морфологічної будови мови. У розвитку української мови, як і інших східнослов'янських мов, такими тенденціями були:

- 1) більш чітке виділення, розмежування різних частин мови;
- 2) спрощення та уніфікація граматичних форм слова; в ідеалі, який, проте, рідко досягався, ця тенденція прямує до того, щоб однакові граматичні значення завжди виражалися однаковими формами;
- 3) абстрагування, збільшення місткості граматичних категорій;
- 4) спеціалізація граматичних форм.

Засобами, шляхами здійснення вказаних напрямків розвитку морфологічної будови мови були: а) *граматич-*

на аналогія, тобто зміна чи заміна форми внаслідок впливу на неї іншої форми, а також б) *переклад*, що є в цьому випадку наслідком взаємодії морфології і словотвору, в) *морфологізація фонетичних явищ*, г) *морфологізація синтаксичних явищ*, тобто морфологічне розмежування та закріплення синтаксичних функцій слова.

Познайомитися з явищем граматичної аналогії, що була причиною чи не найбільшою кількістю Морфологічних змін, можна з цінної роботи Л. А. Булаховського «Очерки по сравнительно-историческому методу в языкознании. Грамматическая аналогия и родственные явления», зб. «Слов'янське мовознавство», т. 1, К., 1958, стор. 7-90. Див. ще працю В. М. Жирмунського «Внутренние законы развития языка и проблема грамматической аналогии», Труды Ин-та языкознания, т. IV, М., 1954, стор. 74—110.

Спеціально українській мові присвячені розвідки А. Н. Матвієнко «Деякі випадки граматичної аналогії у відмінюванні іменників української мови», зб. «Слов'янське мовознавство», т. II, К., 1958, стор. 89¹—119 та «Аналогія граматичного роду в українській мові», зб. «Дослідження з української мови», К., 1958, стор. 24—38.

Змістовний виклад сутності процесу морфологізації фонетичних явищ можна знайти в статті П. С. Кузнецова «О возникновении и развитии звуковых чередований в русском языке», Известия АН СССР, Отделение лит-ры и языка, т. XI, вин. I, 1952.

При вивченні розділу «Морфологія» доцільно, крім основного підручника, широко використовувати посібник С. П. Бевзенка «Нариси з історичної граматики української мови. Морфологія» (К., 1953). У вивченні давньоруської морфологічної системи можна скористатися також російськими посібниками О. О. Шахматова «Историческая морфология русского языка» (М., 1957) та П. С. Кузнецова «Историческая грамматика русского языка. Морфология» (М., 1953).

Для поглиблення своїх знань з історичного словотвору корисно, після опрацювання матеріалу по кожній частині мови в підручнику, перечитувати відповідний розділ монографії Л. Л. Гумецької «Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст.» (К., 1958).

При опрацюванні питань історичної морфології треба

приділяти достатню увагу вивченню давньоруських парадигм — схем відмінювання та дієвідмінювання різних частин мови. При цьому обов'язково зіставляйте їх з сучасними українськими парадигмами. Це дозволить замінити механічне заучування свідомим засвоєнням, дозволить виявити зміни, що сталися в морфології української мови протягом її історії.

Іменник

Серед тих змін, що їх зазнала в своєму розвитку морфологія слов'янського іменника, значна кількість припадає на долю відмінювання. Йдеться тут не лише про зміну чи заміну певної кількості флексій, а фактично про зміну самого принципу відмінювання. У найдавнішу спільнослов'янську добу система флексій іменника визначалася його *основою*, кінцевим формантом основи. Розрізняють 5 типів таких формантів:

1. До основ на **а** належали іменники жіночого та чоловічого роду: *нога, рука, душа, земля* тощо.

2. До основ на **о** — переважна більшість іменників чоловічого та середнього роду: *столь, конь, отць, окъно, поле, море* і под.

3. До основ на **у** належало трохи більше десятка іменників чоловічого роду: *сынъ, волъ, върхъ, медъ, долъ, полъ, санъ, солодъ* і деякі інші.

4. До основ на **і** належали іменники жіночого та чоловічого родів: *соль, ночь, радость, путь, гость, огнь, голубъ*.

5. До основ на приголосні належало небагато іменників усіх трьох родів. Усі ці іменники поділялися на декілька груп:

а) я-основи, до яких належали іменники чоловічого та середнього родів: *днь, корень, имя, племя* і под.

б) с-основи (середній рід): *дерево, небо, око, ухо*.

в) т-основи (середній рід): *гуся, курча, теля* (родовий відмінок *гусяте, курчате, теляте*).

г) р-основи, до яких належали два іменники жіночого роду — *мати і дочка*.

д) и-основи, (жіночий рід): *кръвь, любви*.

У деяких підручниках іменники цих основ виділяються в окрему, шосту відміну.

У давньоруський період цей принцип відмінювання знаходився в стадії перебудови. Давні кінцеві форманти

основ втрапились, злившись з закінченнями, а в частині випадків (основи на приголосний) — з основами. Тип відмінювання іменника все більше почав визначатися його родом. Цей процес поступово привів в українській мові до сформування сучасних чотирьох відмін іменників з характерними для них відмінковими закінченнями.

Вивчаючи історію відмінкових форм, зверніть особливу увагу на занепад у-основ та його наслідки для української мови.

Граматична категорія числа, здавна властива іменникові, стала більш абстрактною. Двоїна як *окреме граматичне число*, що виражало конкретну кількість, зовсім зникла (XIII—XIV ст.), хоч збереглося чимало залишків окремих її форм. Множина за формою і за змістом відійшла далі від однини. Форми множини у кінці давньоруського періоду та на початку староукраїнського значно уодностайнилися, переважно за рахунок поширення на всі відміни закінчень основ на **а, ја**. Це привело до зневиразнення в множині категорії роду. Таким чином, тут почав розвиватися новий, уже третій принцип відмінювання іменників: відмінкові закінчення стали визначатися переважно категорією числа. В однині цей принцип поширення не набув.

З літератури питання можна назвати статтю Л. А. Булаховського «Родовий відмінок множини», що вийшла в серії «З історичних коментаріїв до української мови» (Наукові записки Київського держуніверситету, т. V, вип. I, 1946, стор. 81—87), та повідомлення Г. А. Махароблідзе «К вопросу об окончаниях *-ам, -ами, -ах*», Доклады и сообщения Ин-та языкознания, № 12, М., 1959, стор. 127-134.

Внаслідок історичного розвитку іменників, крім здавна властивих їм категорій відмінка, числа та роду, у них з'явилась також граматична категорія осіб і не осіб, пізніше — категорія істот і предметів. Див. про це С. П. Самійленко, «Із історії граматичних категорій слов'янських мов», Збірник наукових праць Управління підготовки педагогічних кадрів, т. I, К, 1958, стор. 3—23.

Займенник

Займенники включають до свого складу порівняно невелику кількість усталених ще з спільнослов'янської доби слів. Проте значні зміни відбулись і в цій частині мови.

Багато з них були наслідком фонетичних процесів, наприклад, зміна **язь > я, кѣто > хто** та ін. Але наявні й зміни іншого роду. Поступово вийшли з ужитку енклітичні форми особових та зворотного займенників, зберігшись тільки в частині південно-західних говірок. Втратились усі двоїнні форми займенників, залишивши по собі поодинокі рештки типу орудн. відм. *всіма*. Займенник відбив морфологічні зміни іменника і в тому, що втратив у формах множини категорію роду. Деякі займенники здавна взагалі не мали роду.

В цілому займенники стали більш абстрактними. Разом з цим спростився, скоротився їх склад. Це добре видно на прикладі вказівних займенників, у яких архаїчна і більш конкретна тричленна система вказування (*сь, ть, онь*) була заступлена двочленною. Це явище цікаво описане в «Истории древнерусского языка» Л. П. Якубинского, М., 1953, стор. 189—194.

Зверніть особливу увагу на форми відмінювання вказівного займенника *и, я, є*. Хоч він вийшов з ужитку, але непрямі його відмінки стали виконувати функцію особового займенника III особи (*його, йому* тощо); він же послужив матеріалом для утворення членних форм прикметників.

Змістовний розділ про займенники у підручнику може бути доповнений працями Л. А. Булаховського «З історичних коментаріїв до української літературної мови» (розділи «Особові та зворотний займенники» і «Особовий займенник III особи»), «Мовознавство», т. X, 1952, і С. П. Самійленка «З історичних коментаріїв до української мови. Займенник», журн. «Українська мова в школі», 1955, № 6. Див. ще роботу М. Гадоліної «К истории некоторых форм личных и возвратного местоимений в русском языке XIII—XVII вв.», Труды Ин-та языкознания, т. V, М., 1954, стор. 34—80.

Прикметник

Розвиток прикметників привів загалом до чіткішого відмежування їх як окремої частини мови від інших іменних частин мови. У найдавніші періоди прикметники відрізнялися від іменників лише своїм значенням, але майже не відрізнялись за формальними рисами. Основним у вказаному відмежуванні було витворення членних (займенникових) прикметників. Цей процес змістов-

но охарактеризований у роботі Л. П. Якубинського «История древнерусского языка», стор. 208—219.

Морфологія прикметника зазнала й ряду інших суттєвих змін, з яких найважливішими були перебудова способів вираження ступенів порівняння, втрата категорії двоїни і родової диференціації в множині, уодностайнення відмінкових форм під впливом твердої групи, поява стягнених членних прикметників.

Опрацьовуючи питання про історію прикметника, зверніть увагу на різницю між зовні однаковими нечленними та членними стягненими прикметниками.

З літератури питання рекомендуються праці Л. А. Булаховського «Форми ступенів порівняння прикметників та прислівників» (з серії «З історичних коментаріїв до української мови»), «Мовознавство», т. VIII, 1949; Л. П. Якубинського «Из истории имени прилагательного», Доклады и сообщения Ин-та языкознания АН СССР, т. I, 1952; С. П. Самійленка «З історичних коментаріїв до української мови. Прикметник», журн. «Українська мова в школі», 1953, № 3. Доцільно познайомитись також з працями: А. И. Толкачев, «К вопросу о древнейших (дописьменной поры) изменениях в системе склонения сложных прилагательных в славянских языках», Доклады и сообщения Ин-та языкознания № 12, М., 1959, стор. 87-107; С. В. Бромлей, «К истории образования форм сравнительной степени в русском языке», Труды Ин-та языкознания, т. VIII, М., 1957, стор. 350—470; П. Я. Юргелевич, «К вопросу о происхождении окончаний полных прилагательных род. падежа *-ого* и дат. *-ому* в восточнославянских языках», Ученые записки Могилевского пединститута, вып. II, 1956, стор. 161 — 168.

З історії словотвору прикметників можна прочитати, крім відповідного розділу монографії Л. Л. Гумецької, статтю В. Д. Романовської «Образование относительных прилагательных в древнерусском языке (на материале Радзивиловской летописи)», Труды Ин-та языкознания, т. III, М., 1954, стор. 32—59.

Числівник

Історичний розвиток числівників найяскравіше ілюструє собою сутність процесу граматичного абстрагування. В давньоруській мові числівники не були окремою

частиною мови — одні з них належали до іменників, а інші — до прикметників. Протягом своєї історії числівники чітко оформились в окрему частину мови. Майже всі вони втратили категорії числа і пізніше роду, які непотрібні для вираження поняття числа. Відмінювання іменників зазнало великої уніфікації. Розвинулися внаслідок лексикалізації давніх числівникових словосполучень складні числівники.

Вивчаючи цю тему, зверніть увагу на потрібність, доцільність морфологічних змін, що їх зазнали числівники. Зміст цієї групи слів — поняття числа, яке все більше абстрагувалося, — вступав у протиріччя з занадто конкретною формою свого виразу. І форма змінювалась, приходила у відповідність із змістом. Аналогічні спостереження можуть бути зроблені і над іншими частинами мови.

З літератури питання: Л. А. Булаховський, *До словотвору числівників* (розділ статті із серії «З історичних коментаріїв до української мови»), «Мовознавство», 1951, т. IX; М. П. Івченко, «Числівники української мови», вид. КДУ, 1955; С. П. Самійленко, «З історичних коментаріїв до української мови. Числівник», журн. «Українська мова в школі», 1954, № 4; А. Е. Супрун, «Некоторые общие явления в историческом развитии числительных в славянских языках», Фрунзе, 1958; Ю. О. Карпенко, «Історія числівника *два* в українській мові», Наукові записки Чернівецького держуніверситету, вип. IV, Чернівці, 1958; його ж «Історія східно-слов'янського числівника *сорок*», зб. «Питання історії і діалектології східнослов'янських мов», Чернівці, 1958.

Дієслово

У системі частин мови дієслово завжди займало важливе місце. Своїми численними формами воно різко відрізнялось, як це маємо і в сучасній мові, від іменних частин мови, тобто від іменника, прикметника, числівника, займенника. Подібно до інших частин мови, історія дієслова свідчить про величезну стійкість граматичної будови мови; основні властивості дієслова давньоруської доби переважно зберігаються й тепер. Разом з цим дієслово зазнало чималих змін. Їх треба уважно і ґрунтовно вивчити.

Серед дієслівних форм треба розрізняти *власне дієслівні* (*verba finita*) і *іменні*. Перша група, куди відносились усі форми дійсного, умовного та наказового способів, характеризувалася наявністю категорії особи. Друга група, до якої належали інфінітив, супін та дієприкметники, не мала категорії особи. Для правильного розуміння будови старих дієслівних форм слід також добре засвоїти питання про основи та класи дієслів. Кожне дієслово мало дві основи — основу теперішнього часу та основу інфінітива. Усі основи теперішнього часу групувалися в 5 класів, а основи інфінітива — в 6 класів. Обов'язково навчіться правильно і швидко визначати основу і клас дієслів.

Серед часових форм дієслова найбільших змін зазнали форми минулого часу. У давньоруській мові таких форм було аж 4 — аорист, імперфект (прості форми), перфект, плюсквамперфект (складні форми). Згодом прості форми вийшли з ужитку, а складні перетворилися на сучасні минулий та давноминулий час.

«З літератури: Т. П. Ломтев, «Об употреблении глагола относительно категории времени в древнерусском языке». Ученые записки Московского госуниверситета, вып. 150, 1952; І. М. Керницький, «Спостереження над складеними формами минулого часу в староруських і староукраїнських пам'ятках до XVI ст.». зб. «Дослідження з мови та літератури», К., 1954; А. І. Генсьорський, «Значення форм минулого часу в Галицько-Волинському літопису», К., 1957; В. М. Русанівський, «Значення і взаємозв'язок граматичних категорій виду і часу в українській мові XVI-XVII ст.», К., 1959.

Значне спрощення форм минулого часу було зумовлене як загальним абстрагуванням граматичних категорій, так і розвитком у дієслові категорії *виду*. Категорія виду взяла на себе частину функцій, що їх виконувала раніше категорія часу, що й зробило зайвою частину форм останньої. Це складне питання добре висвітлюється в роботі Л. П. Якубинського «История древнерусского языка», стор. 229-240 та статті П. С. Кузнецова «К вопросу о генезисе видо-временных отношений древнерусского языка», Труды Ин-та языкознания, т. II, 1953, стор. 220-253. Див. ще статтю В. В. Бородич «К вопросу о формировании совершенного и несовершенного

вида в славянських мовах», журн. «Вопросы языкознания», 1953, № 6, стор. 68—86.

Певних змін, переважно фонетичного порядку, зазнали також форми теперішнього часу. При вивченні цього матеріалу зверніть увагу на розвиток атематичних дієслів. Більш чітко граматичне вираження одержав майбутній час.

Розвиток форм умовного способу не був специфічним, а лише відображав зрушення, викликані занепадом аориста та уніфікацією іменних форм множини. Форма другої та третьої особи аориста допоміжного дієслова *быта (бы)* після занепаду аориста стала вживатися в усіх числах та особах, перетворившись на умовну частку. Форми вираження умовного способу внаслідок цих змін стали значно простішими. Певну уніфікацію внесла граматична аналогія і в формі наказового способу.

При вивченні іменних форм дієслова слід зосередити свою увагу на таких питаннях: 1) аналогічні та фонетичні зміни в інфінітивах; 2) занепад супіна; 3) відмінювання нечленних дієприкметників; 4) поява дієприслівників; 5) розвиток безособових дієслівних форм на *-но, -то*. З літератури: Л. А. Булаховський, «З історичних коментаріїв до української мови», «Мовознавство», т. IX. 1951 (розділ «Інфінітив та супін»); А. С. Мельничук, «Развитие предикативного употребления причастий на **-(в)ъ, -(в)ъш** в восточнославянских языках», зб. «Слов'янське мовознавство», т. I, К., 1958.

Прислівник

Розвиток прислівників характеризується постійним і все швидшим зростанням їх кількості та диференціацією, спеціалізацією їх значення. У цьому легко пересвідчитись, зіставивши найдавнішу групу займенникових прислівників з найбільш продуктивною в сучасній мові групою відприкметникових прислівників. Основний підручник містить докладний розділ про історію прислівників. Див. ще Н. С. Рыжков, «Морфология и семантика именных (отсуществительных) наречий в древнерусских памятниках XI—XIV вв.», Труды Ин-та языкознания, т. VIII, М., 1957.

Службові частини мови

З літератури: Л. А. Булаховський, «З історичних коментаріїв до української мови. Сполучники і сполучні групи (речення). Синтаксичні особливості при них», Наукові записки Київського держуніверситету, т. V, вип. 2, 1946; О. Я. Петренко, «Нариси з історії гіпотактичних сполучників в українській мові», «Мовознавство», т. XII, 1953. Цікавий матеріал містять також праці, присвячені російській мові: Н. И. Букатевич, «Развитие значений и состава предлогов в русском литературном языке», Праці Одеського держуніверситету, т. II, 1953; Е. Т. Черкасова, «К изучению образования русских отыменных предлогов», зб. «Исследования по грамматике русского литературного языка», М., 1955; Е. Т. Черкасова, «К вопросу об образовании отглагольных предлогов», зб. «Исследования по синтаксису русского литературного языка», М., 1956.

ВПРАВИ

1. Провідмініайте в усіх числах іменники давньоруської мови *нога, токь, медь, кость, слово, има, тела*. Поряд залишіть парадигми цих слів у сучасній українській мові. Зіставивши давній і сучасний стан, визначте ті зміни, що сталися у відмінюванні даних слів, і поясніть, як вони протікали.

2. Провідмініайте в усіх родах і числах нечленний прикметник *добръ* і поряд з ним — членну форму *добръи*. Поясніть зміни, які відбулись у формах членних прикметників. Провідмініайте у однині, множині та двоїні сполучення *новъ домъ*.

3. Утворіть нечленні форми вищого ступеня від прикметників *худъ, великъ, добръ, высокъ, низькъ, глубокъ*. Подайте ці форми в називному та родовому відмінках однини й множини всіх трьох родів.

4. Провідмініайте дієслова *нести* і *видѣти* у: а) теперішньому часі, б) аористі, в) імперфекті, г) перфекті, д) плюсквамперфекті, е) наказовому способі, є) умовному способі.

5. Визначте час, число та особу наступних дієслівних форм дійсного способу. Якщо певна форма може уживатися в двох особах чи в двох різних типах минулого часу — вкажіть на це. *Бѣ, несевѣ, рекоша, везохъ*,

бъсте, хвалимъ, зна, знаше, писаху, читалъ быхъ, просили есте, носилъ былъ есмь, читахуть, вѣси, знаете, знаете.

1. Виконайте вправи §§ 93, 94, 95, 170, 182 із «Збірника вправ з історичної граматики української мови» О. П. Безпалька, О. М. Маштабей, Б. А. Шарпила.

2. Зробіть морфологічний аналіз частини якогось старого тексту, що є в наявній мовознавчій літературі. Текст цей повинен датуватися не пізніше, як XV століттям, і включати не менше 100 слів. Доцільно, наприклад, скористуватися для цього кінцівкою Збірника Святослава 1073 р., яка вміщена в Хрестоматії С. П. Обнорського та С. Г. Бархударова, ч. I, вид. 2, стор. 25—26.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке граматична аналогія?
2. Яким частинам мови була властива категорія двоїни? Чому і коли занепала ця категорія?
3. У яких частинах мови або окремих їх формах втратилась категорія роду? Чим пояснюється це явище?
4. Що свідчить про меншу диференційованість іменних частин мови у давньоруській мові порівняно з сучасним станом?
5. Які основні тенденції простежуються в розвитку форм іменника в східнослов'янських мовах?
6. У яких відмінках та числах виступали енклітичні займенники? З якою метою вони вживались?
7. Як витворилися членні прикметники?
8. Яким шляхом числівники оформились в окрему частину мови?
9. Які форми минулих часів існували в давньоруській мові?
10. Як і коли виникли в українській мові дієприслівники?

IV СИНТАКСИС

Збагачення і удосконалення синтаксичних засобів, що простежуються протягом історичного розвитку давньоруської та української мов, становлять собою відображення, прояв розвитку людського мислення, прояв

зростання диференційованості та абстрагованості мислення, яке потребує відповідного виразу з метою спілкування.

При дослідженні історії синтаксичних явищ корисним методом є зіставлення однозначних або близькозначних засобів. Якщо ці засоби функціонально не розмежовуються, то один з них мусить зникнути або різко звужити сферу свого вжитку. Якщо ж у них намічається функціональна диференціація, то з часом ця диференціація, як правило, поглиблюється — кожен засіб одержує свою окрему функцію, своє навантаження у синтаксичній системі.

Синтаксичні зміни тісно пов'язані із змінами морфологічними. Зокрема, морфологія закріплює та розмежовує своїми засобами різні синтаксичні функції раніше однакових слів чи їх форм. Зв'язок морфології із синтаксисом видний і з того, що різні частини мови мають свої усталені синтаксичні функції.

Історичний синтаксис східнослов'янських мов розроблений менше, ніж фонетика та морфологія. Це відбивається і на наявній підручній літературі та узагальнюючих працях.

В основу вивчення історичного синтаксису, як і попередніх розділів, слід покласти основний підручник. Але оскільки він у своїй синтаксичній частині є недосить повним, для підготовки окремих тем розділу доцільно звертатися також до посібника Т. П. Ломтева «Очерки по историческому синтаксису русского языка», М., 1956, та посібників Л. А. Булаховського, П. Я. Черниха і І. В. Устинова. Можна порекомендувати ще брошуру Т. П. Ломтева «Из истории синтаксиса русского языка», М., 1954.

Синтаксичні системи української і російської мов дуже близькі між собою. Тому при вивченні історичного синтаксису української мови посібниками для російської мови можна користуватися ще в більшій мірі, ніж при вивченні фонетики та морфології. Слід при цьому, звичайно, відмежовувати явища, не властиві українській мові.

При вивченні історії простого і складного речення використайте брошури А. А. Москаленка «Синтаксис простого речення давньоруської та української мови» і «Синтаксис складного речення давньоруської та української

мови» (Одеса, 1959). Поради щодо історичний пояснень при викладанні синтаксису сучасної української мови в школі ви знайдете у статті О. П. Безпалька «З історичних коментаріїв до деяких синтаксичних явищ сучасної української мови», що надрукована в журн. «Українська мова в школі», 1959, № 2.

Для поглиблення своїх знань з історичного синтаксису ви можете скористатися змістовними дослідженнями В. І. Борковського «Синтаксис древнерусских грамот (Простое предложение)», (Львів, 1949) і «Синтаксис древнерусских грамот (Сложное предложение)» (М., 1958). Глибокий історичний аналіз синтаксичних явищ містить капітальна праця О. О. Потєбні «Из записок по русской грамматике» (т. I-II, М., 1958; т. III, Хрк., 1899; т. IV, М.-Л., 1941). До останнього видання I-II томів цієї праці (М., 1958) додано предметний покажчик, що полегшує користування нею.

Тут же повинні бути названі ще дві цінних розвідки з історичного синтаксису: Е. Ф. Карский, «Наблюдения в области синтаксиса Лаврентьевского списка летописей», Известия по русскому языку и словесности АН СССР, т. II, кн. I, 1929; Е. С. И ст р и на, «Синтаксические явления Синодального списка 1-й Новгородской летописи», Пгр., 1923 (і в XXIV та XXVI томах «Известий Отделения русского языка и словесности АН»).

Докладний опис синтаксичних явищ, представлених у семи українських літописах XVII ст., містить дослідження С. П. Бевзенка «Спостереження над синтаксисом українських літописів XVII ст.» (Наукові записки Ужгородського держуніверситету, т. IX, 1954, стор. 165—243).

Просте речення

У давньоруській мові існували ті ж основні типи простих речень, що і в сучасних східнослов'янських. Переважало в ній двоскладове (двочленне) речення з підметом і присудком. Були представлені і односкладові (одночленні) речення. Але кількість різновидів, конкретних синтаксичних форм простих речень у сучасній мові значно більша, ніж у давньоруській. Вони стали значно більш місткими і зручними для вжитку. У цьому виявилось удосконалення синтаксичної системи протягом її історичного розвитку.

З односкладових речень у давнину означено-особові були представлені навіть ширше, ніж у сучасних східнослов'янських мовах, оскільки займенники I та II особи при дієсловах у давньоруському реченні за деякими спеціальними винятками не вживались, наприклад: Полечю, рече, зегзицею по Дунаеви, омочю бєбрянь рукавь вѣ Каялѣ рѣцѣ («Слово о полку Ігоревім»). Нерідко вживалися в давньоруській мові і неозначено-особові речення, але не було ще тих чітко відшліфованих їх форм, що наявні в сучасних східнослов'янських мовах.

Безособові речення, в тому числі й інфінітивні, в давньоруській мові вживались часто і мали чималу кількість форм свого вияву: Жаль бо ему мила брата Всеволода («Слово о полку Ігоревім»), Вирьнику взяти 7 вѣдеръ солоду на недѣлю («Руська правда»). При вивченні цього питання зверніть особливу увагу на розвиток безособових конструкцій з присудками на **-но**, **-то**. Такі конструкції вживалися в обмеженій кількості ще в давньоруській мові. Згодом, в староукраїнській, вони набули більшого поширення і тепер становлять одну із специфічних особливостей українського синтаксису.

Що ж до номінативних речень, то в давньоруській мові можна спостерігати лише зародки цього синтаксичного явища. Більшого поширення номінативні речення набули в східнослов'янських мовах приблизно з XVII ст.

З літератури: І.І. Ковалик, Заперечні речення в листах і універсалах гетьмана Б. Хмельницького, «Вопросы славянского языкознания», кн. 4, Львів, 1955.

Зверніть увагу на такі синтаксичні особливості давньоруської мови, що пізніше зникли або видозмінилися. Ці особливості виступали, звичайно, не лише в простому реченні, а і в складному.

а) *Підмет і присудок*. З особливостей вираження підмета найбільш помітною є майже повна відсутність у функції підмета особових займенників, зокрема в I та II особах. Саме цим пояснюється поширеність у давнину означено-особових речень. Пізніше, вже в староукраїнській мові, вираження підмета особовими займенниками перестало бути рідкістю.

Більше особливостей може бути відзначено для присудка. Зникла дієслівна зв'язка теперішнього часу від дієслова *быти*. Зникнення сталося спочатку в третій особі, а потім і в першій та другій. Слід розрізняти зникнення допоміжного дієслова у

формах простого присудка, вираженого перфектом чи плюсквамперфектом (пор. *Се азъ Мстиславъ... повелѣть есмь сноу своємоу Всеволоду*. Мстиславова грамота біля 1130 р.) від зникнення зв'язків у складному іменному присудку (пор. *Познань єсть издалечя сильными языкомъ своимъ*. Збірник Святослава 1076 р). У першому випадку допоміжне дієслово було складовою частиною дієслівної форми і вживання його в давньоруській мові було обов'язковим. Згодом у цьому випадку воно зникло повністю, залишки його збереглися лише в діалектах. У другому випадку зв'язка лише додавалася до присудка, вона могла бути відсутньою тут і в давнину. Пізніше вона теж переважно зникла, частково зберігшись — з утратою відмінювання — лише в книжних стилях.

Функцію присудка у давньоруській мові нерідко могли виконувати активні нечленні дієприкметники, виражаючи собою як простий присудок (так званий другий присудок), так і, рідше, складений присудок. З цих позицій дієприкметників і розвинулися пізніше дієприслівники.

Членні прикметники в давнину у функції присудка не вживалися. Вона стала їм приступна лише з XV-XVI ст. Давньоруське функціональне розмежування членних і нечленних форм, при якому нечленні форми могли бути і означеннями, і присудками, а членні — лише означеннями, у сучасних східнослов'янських мовах змінилось в той спосіб, що членні форми одержали здатність виражати і означення, і іменну частину присудка, а нечленні збереглися у російській мові переважно у формах присудка, а в українській, за небагатьма винятками, зникли зовсім.

Мало свої особливості в давньоруській мові і узгодження присудка з підметом. Якщо підмет виражався збірною назвою в однині, то узгодження з ним присудка могло бути не тільки формально-граматичним (тобто присудок стояв у однині), а й логічним — присудок набував форм множини: *Рекоша дружина Игореві*.

З літератури: Л. А. Булаховський, «З історичних коментаріїв до української мови. Уваги до старовинних засобів синтаксичного оформлення присудків та їх еквівалентів». Наукові записки Київського держуніверситету, т. VII, вип. 3, 1948, стор. 25—50.

б) *Подвійні відмінки. Орудний предикативний. Своє-*

рідною синтаксичною особливістю давньоруської мови була наявність у ній так званих подвійних відмінків. Подвійним міг бути прямий відмінок — називний (в одному й тому ж називному відмінку стояв підмет та іменний присудок: «У Ярополка *жена грекини бѣ*», Лаврентіївський літопис). Уживались також два непрямі подвійних відмінки — знахідний та давальний: «Не *лѣнива мя* былъ сотворилъ» (Володимир Мономах); давальний множини: «Оскорбишася Новгородци, глаголюще: «яко быти *намъ рабомъ*» (Никонівський літопис).

Другі відмінки вийшли з ужитку, замінившись орудним предикативним. Цей останній зрідка вживався і в давньоруській мові, пізніше ж він став використовуватися все ширше, а з XVI-XVII ст. — переважати.

У сучасній українській мові називний предикативний уживається лише в певних синтаксичних умовах, наприклад, при відсутності зв'язки (теперішній час): «Він учитель»; в інших же панує орудний предикативний: «Він був учителем» тощо. На фоні цих очевидних *фактів* мови «боротьба» українських буржуазних націоналістів проти уживання орудного предикативного виглядає безглуздою і жалюгідною, як і всі інші їхні спроби збіднити та спотворити українську мову.

в) *Функції відмінків*. Чимало змін відбулось у функціях відмінків іменника, у значеннях різних його відмінків. Змістовний матеріал із синтаксису відмінків містить основний підручник. Його можна доповнити роботою О. С. Мельничука «Історія вживання давального безприменникового відмінка в українській мові», що вміщена в зб. «Дослідження з синтаксису української мови», К., 1958, стор. 261-295. У цій праці О. С. Мельничука можна зокрема прочитати на стор. 286-290 і про своєрідну, нині зовсім зниклу давньоруську конструкцію — давальний самостійний.

Для поглиблення знань із цього питання можна звернутися до дослідження «Творительный падеж в славянских языках» (М., 1958), де для історичного вивчення синтаксичних явищ широко застосований порівняльно-історичний метод, особливо до статті С. Б. Бернштейна «Методы и задачи изучения истории значений и функций падежей в славянских языках» (стор. 5-40).

г) *Розвиток приименикових конструкцій*. Співвідношення та конкретний вияв приименикових і безприменикових

конструкцій в процесі розвитку мови значно змінилося. Кількість прийменникових конструкцій помітно зросла. У цьому виявлялася тенденція мовного розвитку до чіткішого розмежування логічних і граматичних значень.

З прийменниками пов'язана ще одна характерна риса давньоруської мови — повторюваність прийменників, наприклад, «*на рѣцѣ на Каяле*» («Слово о полку Ігоревім»). Повторюватись у схожих позиціях могли й сурядні сполучники.

З літератури: О. А. Зарудняк, З історії керування місцевим відмінком в українській мові, журн. «Українська мова в школі», 1958, № 6, стор. 8—14.

д) *Вираження приналежності.* У давньоруській мові основними засобами вираження приналежності були присвійні прикметники. Міг виступати в цій функції, але рідше, і родовий відмінок іменників. Історичний розвиток привів до значного розширення сфери вжитку більш зручного засобу — родового відмінка іменників і до відповідного звуження вжитку присвійних прикметників.

Менше значення мала інша конкуруюча пара синтаксичних засобів — присвійні займенники і давальний відмінок особових займенників (*моя сестра, сестра ми*). Тут повну перемогу здобув у східнослов'янських мовах перший засіб. Залишки другого збереглись лише подекуди в говірках: «А брат *вам* де?».

Література: І. І. Слинько, Історія присвійних конструкцій української мови за свідченням пам'яток XIV—XVIII ст., зб. «Питання історії і діалектології східнослов'янських мов», Чернівці, 1958, стор. 33—58; С. Я. Макарова, Родительный падеж принадлежности в русском языке XI-XVII вв., Труды Ин-та языкознания, т. III, М., 1954, стор. 7—31.

е) *Порядок слів.* З літератури: Л. А. Булаховський, З історичних коментаріїв до української мови. Порядок слів, Наукові записки Київського держуніверситету, т. VI, вип. I, 1947, стор. 51-68; В. П. Беседина-Невзорова, Роль порядка слов в развитии грамматического строя славянских языков, «Філологічний збірник», К., 1958, стор. 27—39.

Складне речення

Складносурядні і складнопідрядні речення виникли, як можна припускати, із старовинних ланцюгових конструкцій, що являли собою послідовне нанизання речень без чітко виражених зв'язків сурядності чи підрядності. Складнопідрядні речення значно молодші від складносурядних, хоч у давньоруських пам'ятках вони представлені вже досить широко. Вивчаючи тему «Складне речення», зверніть особливу увагу на два питання:

а) *Поступовий розвиток сполучників*. Давнішим типом зв'язку речень був, очевидно, безсполучниковий. Згодом речення починають поєднуватися сполучниками і сполучниковими словами. Кількість слів, що входили до цієї групи, протягом історичного розвитку безперервно зростала. Особливо виразно це видно на групі підрядних сполучників. Зростання кількості сполучників, поступове обмеження давньої багатозначності сполучників фактично були виявом глибшої диференціації різновидів складних речень.

З літератури: В. И. Борковский, Бессоюзные сложные предложения в древнерусских грамотах, Труды Ин-та языкознания, т. VIII, М., 1957, стор. 287—349; Э.И. Коротаева, К вопросу о развитии бессоюзного предложения в русском языке, Ученые записки Ленинградского госуниверситета, Серия филол. наук, вып. XIV, 1949; Л. А. Булаховський, 3 історичних коментаріїв до української мови. Сполучники і сполучні групи (Речення). Синтаксичні особливості при них, Наукові записки Київського держуніверситету, т. V, вип. 2; 1946; И. А. Попова, Значение и функции союза а в древнерусском языке, Научный бюллетень Ленинградского госуниверситета, № 2, 1945; Е. Т. Черкасова, Служебное слово **бо** и его значение в древнерусском языке, Ученые записки Московского гос. пед. ин-та, т. LVI, вып. 2, 1948.

б) *Співвідношення сурядності і підрядності (паратаксису і гіпотаксису)*. У більшості давньоруських пам'яток серед складних речень переважає сурядність. Але пізніше кількість складнопідрядних речень у мові весь час зростає. Зростає і їх диференційованість, збільшується число різновидів складнопідрядних речень. В українських літописах XVII-XVIII ст. (літописи

Самовидця, Граб'янки, Величка) підрядність уже переважає над сурядністю. У літописах XVII ст. С. П. Бевзенко зміг знайти і всі ті типи складних речень, що є в сучасній українській мові, хоч організація їх дечим продовжувала ще залишатися відмінною.

Література: Л. П. Якубинский, История древнерусского языка, М., 1953 (розділ «Замечание о сложноподчиненном предложении в древнерусском языке», стор. 266-268); М. М. Копиленко, 3 досліджень по історії гіпотаксису, Праці Одеського держуніверситету, зб. філол. ф-ту, т. III, 1953; О. П. Блик, 3 історії виникнення складнопідрядних речень з підрядними підметовими, журн. «Українська мова в школі», 1958, № 5; В. Ф. Сич, Умовні та допустові підрядні речення у творах української полемічної літератури кінця XVI-поч. XVII ст., Збірник наукових праць Управління підготовки педагогічних кадрів, К., 1958; Б. В. Лавров, Условные и уступительные предложения в древнерусском языке, М.-Л., 1941. Див. ще вміщені в «Ученых записках Томського гос. пед. ин-та», статті О. Н. Стеценка з історії умовних (т. XIII, 1955), часових, причинових (т. XIV, 1955), мети та додаткових (т. XV, 1956) речень.

ВПРАВИ

1. Визначте, якими мовними засобами виражається присудок у «Слові о полку Ігоревім». Для цього випишіть усі різновиди простого і складеного присудка з цієї пам'ятки і поясніть кожен різновид. Текст «Слова» є в хрестоматії С. П. Обнорського та С. Г. Бархударова і в хрестоматії О. І. Білецького; існує й ряд окремих видань цієї пам'ятки.

2. Виконайте вправи §§ 231, 239, 244, 253, 265, 275 із збірника О. П. Безпалька, О. М. Маштабея, Б. А. Шарпила.

3. Зробіть повний синтаксичний аналіз уривка з «Поучення» Володимира Мономаха, що міститься в хрестоматії С. П. Обнорського та С. Г. Бархударова на стор. 125 (рядки 140-179) та в «Збірнику вправ» О. П. Безпалька, М. О. Маштабей, Б. А. Шарпила на стор. 169-170. Можна обрати й інший текст для аналізу, але він повинен мати не менший обсяг і датуватися не пізніше, ніж XIII-XIV ст.

4. Опишіть у письмовій формі ті зміни, що їх зазнало в своєму розвитку складне речення.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які типи простих речень існували в давньоруській мові і яким було їх поширення? Наведіть приклади.
2. Які особливості давньоруського присудка відсутні в сучасній українській літературній мові?
3. Що таке подвійні відмінки? Які подвійні відмінки існували в давньоруській мові?
4. Охарактеризуйте розвиток орудного предикативного відмінка. Чому орудний предикативний витіснив собою цілий ряд інших конструкцій?
5. Що таке давальний самостійний? Наведіть приклади.
6. Чим пояснюється розвиток прийменникових конструкцій?
7. Що давніше — сурядність чи підрядність? Наведіть докази.
8. Перелічіть підрядні сполучники, що вживались у давньоруській мові. Вкажіть значення кожного сполучника.